

Imagine IC series

over theorie en praktijk
van immaterieel erfgoed

in samenwerking met de Reinwardt Academie en Atelier 2020;
medegefinancierd door het Mondriaanfonds

Event # 4a:

Wie en wat zijn 'communities' en wat doen ze in erfgoedwerk? 20 November 2014

Imagine IC documenteert, presenteert en bespreekt het dagelijks leven in de grote stad van vandaag. De instelling doet dat samen met de mensen die daarin leven.

Over de betekenis van hun levens en het verzamelen daarvan als erfgoed van de eigen tijd, organiseert Imagine IC in vaste samenwerking met de Reinwardt Academie, en met medefinanciering van het Mondriaanfonds, de seminarreeks Prik. Prik gaat over theorie en methodologie van immaterieel erfgoed. Immaterieel erfgoed is actueel sinds Nederland in 2012 het UNESCO verdrag voor de bescherming van immaterieel erfgoed ratificeerde. In de context van de reeks worden ook 'Prikken' georganiseerd op seminars die Imagine IC organiseert met en voor andere partners. Een van deze partners is Atelier Documenteren van Samenleving, een initiatief van het Platform archiefonderwijs en -onderzoek (Hogeschool van Amsterdam, Universiteit van Amsterdam en Reinwardt Academie) in samenwerking met de Universiteit van Leiden en met financiële ondersteuning van het innovatieprogramma Archief2020 en het Amsterdam Creative Industries Centre of Expertise. In de context van dit partnerschap besprak **dr. Irene Stengs** de hoofdvraag uit de titel van dit document. Haar bijdrage wordt vanaf pagina 3 integraal weergegeven.

Atelier Documenteren van de Samenleving is een laboratorium voor innovatie van archiefwerk, waarin studenten en docenten op experimentele basis samenwerkten met ervaren archivariissen en informatie- en erfgoedprofessionals en met experts uit aanpalende disciplines. Gezamenlijk zochten ze oplossingen voor actuele vraagstukken in het werkveld. Hierbinnen was Imagine IC, naast het Stadsarchief Amsterdam, het Streekarchief Midden-Holland en het Archief Eemland, deelnemer in het open atelier Documenteren van de Samenleving dat liep in 2014. De vierde van de vier bijeenkomsten van deze werkgroep richtte zich op het participatief verzamelen van particuliere archieven. Het Amsterdamse Stadsarchief stelt hiertoe op basis van een trendanalyse een 'actorenlijst' samen. Het Streekarchief in Gouda zoomt in op de sociale interactie van Twitter-communities, terwijl Archief Eemland onderzoekt hoe het rond het project Het bewaren Waard zelf een community kan opzetten. Imagine IC, tot slot, legt in de context van het nieuwe buurtarchief Bijlmer Meer het accent op methodologische actualisering van participatiemethodes. Het atelier van 20 november zoomde in op het betrekken van deelnemers voor verwerving en waardering van archieven. Wie zijn relevant? Hoe vind je hen? Wat mag het archief van hen verwachten? En vice versa?

Volgens de vaste formule van het open atelier presenteerden de vier stagiair-archivarissen **Mariam Heijne** (Archief Eemland), **Yente Christiaanse** (Stadsarchief Amsterdam), **Lauren Romijn** (Streekarchief in Gouda) en **Marieke Houtekamer** (Imagine IC) hun voortgang en probeerden dit binnen het thema van de dag te kaderen. Zij gingen daarbij in op de relatie die de archiefinstellingen met actoren, gemeenschappen of andere 'groepen' (c.q. met de 'eigenaren' van de particuliere archieven) aangingen en de implicaties die dit voor henzelf als professionals had¹. Op deze presentaties volgde een met Imagine IC samengesteld panel van deskundigen uit andere dan de archiefsector over de rol van 'communities' in hun (erfgoed-) werk. Hierin zaten **Floortje Vantomme** van Tapis Plein, landelijk expertisecentrum voor cultureel erfgoed in Brugge, België; **prof. dr. Paul van de Laar**, directeur van het Museum Rotterdam; en **Dick Rijken**, lector Digitale Media aan de Haagse Hogeschool en specialist in online communities. Zij bespraken de ontwikkeling van participatieve archiefmethodologie.

Floortje Vantomme merkte op dat de archieven bij de participatieve verzamelprojecten de historische waarde van de collecties voorop lijken te stellen, terwijl de meeste mensen daar zelf weinig zicht op hebben. Dat zorgt voor complicaties in het selectieproces, want welke criteria hanteer je dan? Ga je alleen uit van de historische waarde of mag dat ook emotionele waarde zijn? De eerste vraag die archiefinstellingen zich volgens Vantomme moeten stellen is: waarom verzamel en bewaar je, wat is het doel? Bij Tapis Plein begint een project vaak met een vraag vanuit een gemeenschap, die bijvoorbeeld op zoek is naar manieren om hun materiaal te documenteren en te archiveren. Tapis Plein gaat vervolgens kijken hoe die gemeenschap daarbij ondersteund kan worden. Vaak is het doorgeven van tradities een doelstelling, op basis van emotionele betrokkenheid in plaats van een bewustzijn van de historische waarde.

Het werkelijk betrekken van gemeenschappen bij je organisatie betekent niets minder dan een paradigmawisseling, zei **Paul van de Laar**. Museum Rotterdam is ermee begonnen het publiek medezeggenschap te geven over de collectie - wat de nachtmerrie is van elke conservator. Het lastige daarvan is dat het altijd diezelfde 'witte' groep is die objecten aanlevert. En dat zijn ook steeds dezelfde objecten. Museumcollecties zijn daarom vaak niet representatief voor de samenleving waarin ze zich bevinden. Om dat probleem te ondervangen zouden organisaties het arbitraire onderscheid tussen archief en museum moeten loslaten en, vanuit een brede erfgoedopvatting, een meer onderzoekende mindset moeten aannemen. Een dergelijke herdefiniëring van erfgoedorganisaties is nodig om een relatie met een divers publiek aan te gaan. Museum Rotterdam is in de ogen van Van de Laar een onderzoeker, met de stad als zijn onderzoeksgebied.

¹ Stagiaire Marieke Houtekamer schreef over haar onderzoek bij Imagine IC het artikel 'Het Performatieve archief' in het Archiefblad #2, 2015 (jaargang 119).

Dick Rijken beschouwde de participatieprojecten vanuit een abstracter perspectief. Net zoals Vantomme benadrukte hij dat het doel van een project altijd duidelijk moet zijn. Daarnaast noemde hij vaardigheden en gereedschappen als fundamentele elementen die vaak worden vergeten. Als bepaalde gemeenschappen hun spullen duurzaam willen borgen kunnen ze daarvoor erfgoedprofessionals inschakelen. Die hebben dankzij hun opleiding en ervaring de vaardigheden om op de juiste manier met de objecten om te gaan. Juist in een tijd waarin iedereen (met behulp van internet en aangespoord door de overheid) doe-het-zelver wordt, is het belangrijk dat er professionals zijn, die vanuit een docentrol vaardigheden kunnen overbrengen. Als de doelstelling en expertise aanwezig zijn, moeten er ook gereedschappen komen. Dat is in het geval van Archief Eemland bijvoorbeeld de website Het Bewaren Waard, waarop mensen hun persoonlijke archieven kunnen uploaden. Rijken ziet het vaak gebeuren dat organisaties een gereedschap ontwikkelen voor een doelgroep, terwijl zij niet de juiste kennis of vaardigheden blijken te hebben om ermee om te gaan. Er wordt dan in de verkeerde volgorde gehandeld waardoor het (vaak dure) gereedschap nutteloos wordt.

Na een panelgesprek kreeg **Irene Stengs**, cultureel antropoloog bij het Meertens Instituut, het woord: "Toen ik over het onderwerp nadacht vroeg ik mij af waarom we het eigenlijk hebben over 'communities' in plaats van 'gemeenschappen'. Waarom in het Engels? Is dat een vorm van professionalisering? Het doet me denken aan de managementwereld, waar je ook veel Engelse termen hoort terwijl er gewoon Nederlandse alternatieven voor zijn. De term krijgt daarmee een extra lading, een speciale betekenis binnen de groep mensen die ermee werken. Het kan ook komen omdat er steeds meer wordt gesproken over 'online communities'. In dat geval gaan die twee woorden samen. Het kan zijn dat de Engelse term onder die invloed is blijven hangen.

Ik vraag me af wat zo'n woord dan doet, in het Engels. Ik heb het gevoel dat het daarmee, waarschijnlijk onbedoeld, een andere betekenis heeft gekregen.

Het woord 'gemeenschap' is erg populair. In de wetenschap hebben antropologen een hele bibliotheek vol geschreven over 'gemeenschap'. Ook in de politiek is het een belangrijk woord: wanneer politici de term gebruiken, begrijp je dat zij bezig zijn een betere samenleving in te richten. Maar ook in gewone gesprekken tussen gewone mensen wordt 'gemeenschap' gebruikt. Het is dus een term die op allerlei niveaus wordt gebezigd door allerlei soorten mensen, en dat maakt het verwarrend. Is het een analytische term, of juist beschrijvend? De betekenis van het woord is afhankelijk van de persoon die het in de mond neemt. Als je iemand tegen komt die 'community' zegt, dan weet je misschien wel dat het iemand is uit de erfgoedwereld. Deze verwarring deelt 'community' met een aantal andere woorden, bijvoorbeeld 'cultuur', 'erfgoed' en 'traditie'. Termen die toevallig met gemeenschap geassocieerd kunnen worden.

In 1985 schreef **Anthony P. Cohen** 'The Symbolic Construction of Community'².

Het is een favoriet boekje van mij en een aanrader voor iedereen die antropologisch in de term 'gemeenschap' wil duiken. In de eerste hoofdstukken heeft hij het over hoera- en boe-woorden. Dat zijn woorden die niet alleen een verschijnsel beschrijven, maar ook meteen benoemen hoe je over dat verschijnsel zou moeten denken. Hoera-woorden zijn positief en boe-woorden zijn negatief. 'Gemeenschap' is duidelijk zo'n hoera-woord, met name zoals het vandaag tijdens het open atelier, of ook in de politiek gebruikt wordt.

Daartegenover staan boe-woorden zoals 'individualisme', want dat is nu juist niet gewenst in deze samenleving. Ook hoera-woorden kunnen ongewenste aspecten hebben, maar die worden verhuld door hun hoera-dimensie. 'Gemeenschap' is een hoera-woord omdat het verwijst naar de behoefte van mensen naar betrokkenheid, naar gedeelde identiteiten en naar intimiteit. En misschien verwijst het ook naar een nostalgje, naar een tijd waarin de samenleving, in ieder geval in de verbeelding van nu, nog overzichtelijk en kleinschalig was. De nadruk van het woord 'gemeenschap' ligt kortom vooral op gemeenschappelijkheid.

Het is belangrijk om te beseffen dat gemeenschappelijkheid altijd te maken heeft met het maken van onderscheid. Onderscheid tussen mensen die wel tot de gemeenschap behoren, en mensen die daar om wat voor reden dan ook buiten vallen. Dat betekent dat een gemeenschap niet een op zichzelf staande, concrete eenheid is, maar altijd relationeel. Een gemeenschap kan alleen maar begrepen worden in relatie tot de buitenstaanders, die niet bij de gemeenschap kunnen, willen of mogen horen: het gaat per definitie altijd over processen van in- en uitsluiting. 'Gemeenschap' is daarom niet een zuiver positief woord. Ik ben er ook geen tegenstander van, ik vind het heel goed dat er in die gedachtegang gewerkt wordt. Ik wil slechts benadrukken dat het nooit neutraal is en altijd is ingebed in politieke machtsverhoudingen. Zodra het woord 'gemeenschap' gebruikt wordt, is het daarom goed om direct enkele vragen te stellen. Om wat voor gemeenschap gaat het? Wie spreekt er voor of over de gemeenschap? Wat is zijn of haar rol? Welke belangen zijn er in het spel? Deze reflectie zou er vanaf het begin af aan in moeten zitten.

Als 'het vergroten van zichtbaarheid', bijvoorbeeld, het belang van een organisatie is, dan is dat helemaal niet erg. Het gaat erom te erkennen dat het onderdeel is van een proces waar erfgoedvorming over gaat. En dat geldt evenzeer voor 'erfgoed', 'cultuur' of 'tradities'. Dat zijn woorden die min of meer associatief met elkaar in verband worden gebracht, die in elkaars verlengde liggen. Achter deze woorden zit het idee dat het belangrijk is om de cultuur van een gemeenschap in stand te houden, en hun erfgoed te bewaren. Het is zelfs een soort plaag. De naam van het project Documenteren van de

² Routledge, in de serie *Key Ideas*, samengesteld door Peter Hamilton.

Samenleving is ook interessant. 'Wow', dacht ik. 'De hele samenleving', waar begint dat, en waar ligt het einde? Het is evident dat het overdragen van tradities, van generatie op generatie, enorm gecompliceerd en gepolitiseerd is. Dat is duidelijk te zien bij de Zwarte-Pietdiscussie. Wat in de ogen van de één een mooie en onschuldige tradities is, die vooral bewaard moet worden, is in de ogen van de ander juist discriminerend en kwetsend. Wat dat betreft zitten we in de juiste tijd van het jaar om daar goed over na te denken. Ik las dat de Sinterklaastraditie 'met al zijn elementen' op UNESCO's nationale inventaris van het Nederlandse immaterieel erfgoed is geplaatst. Het interessante is dat ook UNESCO nadrukkelijk uitgaat van het woord 'gemeenschap'. Het moet namelijk de gemeenschap zijn die het erfgoed voordraagt, om aanspraak te maken op opname in de inventaris. Maar wie zijn die gemeenschappen? Het VIE, in Nederland verantwoordelijk voor het samenstellen van de inventaris, spreekt bijvoorbeeld over 'de Sinterklaasgemeenschap'. Wie zijn dat? Wie vallen daaronder? Dat zal het Pietengilde wel zijn, denk ik dan. Mijn punt is dat erfgoedprojecten niet per definitie goede, onschuldige, neutrale zaken zijn. Het is naïef om zo te denken. Het is vanaf het begin af aan politiek, en het gaat altijd om in- en uitsluiting.

Dat het woord 'gemeenschap' ook tegen mensen kan worden gebruikt zie je bijvoorbeeld in de reacties op de ontwikkeling van de Syrië-gangers. Dan wordt 'de moslimgemeenschap' gevraagd zich te distantiëren van IS. Daarmee worden dus al die verschillende mensen op één hoop gegooid en aangesproken en dat is een probleem. Dit lijkt misschien ver af te staan van de participatieprojecten van de archieven in Gouda, Amsterdam en Amersfoort, maar dezelfde problematiek is ook daar aanwezig. Het ingewikkelde is dat 'gemeenschap' homogeniteit veronderstelt. Dat iedereen ergens op dezelfde manier instaat, terwijl dat eigenlijk nooit de realiteit is. Werken vanuit 'de community' is daarom problematisch. Als organisatie moet je, als je met groepen mensen aan de slag gaat, altijd je eigen positie en doelstellingen expliciet maken. Als je dat niet doet, loop je het risico bepaalde verschillen binnen groepen over het hoofd te zien en stereotypen te versterken.

Er is veel wisseling van terminologie. 'Gemeenschappen', 'communities', 'groepen', en ik hoorde mensen ook al spreken over 'actoren'. **Rogers Brubaker** is een socioloog die schreef over het concept 'groupism'³. Dat is de tendens om de samenleving in te delen in groepen. Dit zie je bij projecten die worden opgezet met het idee dat er een bepaalde groep of gemeenschap bestaat. Het gevaar is dan dat dit idee de blik gaat vormen, waardoor je niet meer aan het bevragen bent, maar aan het regisseren. Dus als een buurtorganisatie bijvoorbeeld wil werken met de Ghanese gemeenschap in Amsterdam Zuidoost, dan bestaat de kans dat dit het blikveld vernauwt en niet goed meeneemt dat er

³ Rogers Brubaker publiceerde onder meer 'Ethnicity without Groups', Harvard College, 2004, en 'Grounds for Difference', Harvard University Press, 2015.

wellicht mensen zijn die wel uit Ghana komen maar niet tot de Ghanese gemeenschap behoren. Het is heel erg moeilijk om over dat groepsdenken heen te komen. Dat komt waarschijnlijk omdat er toch altijd veel dingen zijn die mensen samen doen: of het nu voetbal kijken, lunchen of Sinterklaas vieren is. Maar wat die verbondenheid dan precies inhoudt, dat zou eigenlijk moeten worden bevestigd. En het kan best zijn dat die verbondenheid dan heel vluchtig blijkt te zijn.

Wat **Rogers Brubaker** wilde laten zien is dat het vaak helemaal niet gaat om groepen of gemeenschappen, maar eigenlijk over organisaties en belangenverenigingen. Dat zijn mensen die een bepaald doel hebben, zoals de mensen die bezig zijn met een bloemencorso. Zij zetten alle middelen in om een zo groot mogelijke zichtbaarheid te bereiken. En dat is trouwens heel fair. Dat is een voorbeeld van een belangenvereniging, maar ook een commercieel bedrijf kan dat zijn. Er moet vooral geen oppositie worden gemaakt tussen zichtbaarheid en commercieel belang. Dat is een soort moreel raamwerk dat ons niet verder brengt. Alle organisaties hebben belangen, of deze nu commercieel zijn of niet, en willen zich op een bepaalde manier manifesteren. Dat gaat ook op voor het Meertens Instituut, waarvoor ik zelf werk. Hetzelfde geldt natuurlijk voor organisaties die zich bezig houden met erfgoedbeheer of archiefwerk.

Ik wil ermee afsluiten dat het gemeenschapsdenken, en überhaupt het hele erfgoeddenken, vaak een specifiek moreel raamwerk impliceert. Het is het idee dat het goed is om iets te bewaren en het over te dragen aan volgende generaties: dat toont historisch bewustzijn, daar zit die hoera-dimensie in. Daartegenover staat weggooien: dat is niet goed, bijna onethisch. Dit morele raamwerk doet onbewust zijn werk, waardoor allerlei zaken ineens bewaard moeten worden. En vervolgens blijf je dan uiteindelijk zitten met een heel groot selectieprobleem.”

Na Stengs' Prik kwamen de vier studenten nogmaals aan het woord voor een korte terugkoppeling op hun cases, met inachtneming van het panelgesprek en de column. Hun verdere onderzoeksresultaten en de neerslag van de verschillende open ateliers zijn te lezen in 'Schetsboek Documenteren van de Samenleving' (Den Haag, 2015) door **Els van de Bent**, **Liane van der Linden** en **Theo Thomassen**, beschikbaar op www.archiefateliers.nl.

Verlag Ramon de la Combé voor Imagine IC © 2015